

Кшиштоф Коссаржецький

**ДЖЕРЕЛА АРХІВУ РАДЗИВІЛІВ (АГАД)
ПРО СТОСУНКИ КНЯЗЯ БОГУСЛАВА
РАДЗИВІЛА З КОЗАЦЬКОЮ УКРАЇНОЮ
В 1655–1669 РОКАХ***

Значну частину Архіву Радзивілів, який зберігається у Варшаві в Архіві Головному актів давніх (AGAD), складають джерела про князя Богуслава Радзивіла, впливову в Речі Посполитій середини — другої половини XVII ст. постать. Вони відбивають різні аспекти його діяльності — від суто політичної та військової до господарчих справ та повсякденного життя його урядників і підданих. Джерельна спадщина Радзивілів згрупована в кільканадцяти зібраннях. Вміст деяких з них відомий краще, інших — менше. Останні ще чекають на дослідження, зокрема, й під кутом з'ясування стосунків Богуслава Радзивіла з козацькою Україною. Щоб виявити серед величезної кількості архіваліїв джерела про ці стосунки, довелося оглянути надзвичайно багато документальних матеріалів.

Як відомо, біржанські Радзивіли — Януш і Богуслав підтримували контакти з гетьманом Війська Запорозького Богданом Хмельницьким та його наступниками. У Богуслава на це було кілька причин. Найважливіші впливали з його політичної діяльності. Князь був у Речі Посполитій винятковим магнатом. За доби великого шведського «потопу» (1655–1660) довгий час залишався прихильником короля Карла X Густава, а потім аж до смерті (1669) служив близькому родичеві, електорові бранденбурзькому і князю пруському Фредерикові Вільгельму. Був з його руки намісником Князівства Пруссії. І хоча Б. Радзивіл зберігав за собою уряд конюшого литовського, можна впевнено зауважити, що інтереси Речі Посполитої не відігравали для князя пріоритетної ролі в політичній ситуації, що змінювалася, особливо в роки найбільшого занепаду держави (1655–1657), коли навіть брав участь в її поді-

* Авторизований переклад з польської д. і. н. В. А. Брехуненка.

лі¹. Виразно був під впливом ідей великого електора і порядків, притаманних його державі. У своїй політиці куди сильніше керувався інтересами Бранденбургу, ніж Речі Посполитої. Це відбивалося і на контактах обох держав з українськими козаками. Богуслав відштовхувався головно від двох спонук. По-перше, як представник електора Фредерика Вільгельма, для котрого стосунки з козацькими гетьманами мали певну цінність в політичних комбінаціях. По-друге, через необхідність забезпечити свої великі білоруські маєтки, які лежали на теренах, куди дотягувалися козацькі руки.

Від Переяславської ради 1654 року, внаслідок якої московський цар став зверхником козаків, Богуслав мусив також брати до уваги Москву, яку не міг надміру подразнювати через необережні контакти з козаками. Тому в 1655–1656 рр., аби зберегти власні маєтки, запевняв у своїй приязні Богдана Хмельницького й писаря Івана Виговського. Перебуваючи на боці Карла X Густава, писав про незламну прихильність до Війська Запорозького, а також переконував адресатів, що в інтересах козаків — устійнити цю приязнь, зрештою, пропонував своє посередництво. Богуслав добре знав, що Хмельницькому багато залежить на контактах зі шведами, і вважав, що при okazji одним з опосередкованих наслідків стане забезпечення власних маєтків. Одночасно в інструкції своєму посланцю до Чигирин Стефановичу застерігав, щоб в жодному разі не допустив, аби задекларована приязнь до козаків не спровокувала Чигирин, а ще гірше Москву, висунути вимогу про введення свого гарнізону до Слуцька. Зате мав домогтися від гетьмана сприяння у справі постачання продовольства мешканцям та гарнізону міста². Це було особливо важливо до моменту розриву гетьмана Івана Виговського з Москвою в 1658 р., а особливо до часу великих польських перемог над московськими військами в 1660 р., коли Москва була відкинута далеко на схід.

Наступні після 1656 роки також приносять чимало прикладів контактів Богуслава з козаками. Цікаво, що з часу замирення князя з королем і Річчю Посполитою в 1657 р. такі контакти чим далі втрачали політичний характер, натомість виразніше зосереджувалися навколо проблеми господарського й торгового обміну між князівськими маєтностями й сусідніми українськими земля-

ми. Економічний мотив відігравав значну роль і в попередній період контактів князя з Україною, але відтепер послідовно перетворювався на домінуючий, що чітко простежується за збереженими документами про характер стосунку Богуслава до територій, підпорядкованих козакам.

Підходи Богуслава еволюціонували у першу чергу внаслідок тих змін, які відбулися тоді в політичній ситуації. Поразка шведів, полишення ними балтійського узбережжя, порозуміння князя пруського Фредеріка Вільгельма з королем Яном Казимиром, вихід Речі Посполитої із занепаду — усе це перекреслювало плани Богуслава щодо створення на південних литовських землях, а також на Підляшші власного удільного князівства. Істотну роль в тому процесі мала відіграти підтримка козаків. Після краху князівських планів, ефект від чого був посилений фактом смерті в липні 1657 р. видатного гетьмана Богдана Хмельницького, можна зауважити в політиці Богуслава гвалтовне зменшення інтересу до України, як до політичного чинника. Наступні роки, у зв'язку з поглибленням у тих землях ворохобиці, тільки посилювали тенденцію. Однак українські землі й надалі залишалися дуже важливим чинником у господарських розрахунках князя. Відтак Богуслав старатиметься підтримувати гарні контакти з черговими козацькими гетьманами чи полковниками. Не стануть на перешкоді й донесення про загрози з боку козаків, які то з Правобережної України через Полісся, то з Лівобережної з боку Чернігівщини будуть певний час непокоїти й спустошити пограниччя князівських маєтків.

Контакти Богуслава Радзивіла з Україною, козацькими гетьманами та полковниками не були б такими інтенсивними, якби він не мав величезних маєтностей у Південній Білорусі, скупчених неподалік територій, що перебували під впливом козаків. У порівнянні з іншими володіннями (і немалими), зокрема, жмудськими й підляськими, маєтки на білоруських землях Великого князівства Литовського були найбільшими. Локалізуючись навколо Слуцька й Копила, ці маєтки часто значаться у джерелах під назвою князівства Слуцького й Копильського. Серед них особливо важливе місце посідав Слуцьк. Вже в попередні століття це був значний осередок торгівлі та ремесла. Низка привілеїв, отримана в

XV — першій половині XVII ст., коли він був у власності Радзивілів, забезпечило йому швидкий розвиток, унаслідок чого перетворився на один із найзначніших, поруч з Могилевом торговий центр південно-східної частини Великого князівства. Значні прибутки купцям і місту приносили контакти з іншими литовськими та коронними землями, а також землями пруськими, курляндськими та інфляндськими. Та найприбутковішими були контакти з близькою Україною, з якої завозили перш за все сіль, віск, полотно, різну сільськогосподарську продукцію (головно збіжжя, мед, горілку), а також селітру, необхідну для виготовлення пороху. Немає нічого дивного, що, пишучи до свого случького коменданта, Богуслав значення українських земель увиразнював в дуже показовий спосіб: «Слущк мені так милий, як око на лобі»³. За доби війн середини XVII ст. місто перетворилося на потужну оборонну твердиню. Давні фортифікації були в 1655 р. швидко перебудовані на голландський взір під орудою оберлейтенанта Вільгельма Патерсона, внаслідок чого, а також робіт, виконаних в наступних роках, постала міцна фортеця з трьома замками (Високий, Нижній на теренах старого міста і новий в новому місті). Від 1655 р. в Слущку перебував радзивіловий регімент німецької піхоти, який разом з іншими залоговими жовнірами утворював гарнізон чисельністю понад 1000 душ⁴. У вересні 1655 р. нові споруди Слущка та гарнізон склали іспит, обороняючи місто від атак московського війська А. М. Трубецького та допоміжного війська Івана Золотаренка⁵.

Позиція князя, його сили та можливості (хоча й часто переоцінювані) робили з нього жаданого партнера в політичних комбінаціях козацьких гетьманів. З іншого боку, дуже звабливими були багаті слущкі маєтності. На той час на тлі інших земель Великого князівства Литовського вони виглядали куди ліпше загосподареними й мали значні продуктові запаси, оскільки запобігливий Богуслав зумів отримати від козаків та від Москви обіцянки, запевнити недоторканість добр на випадок входження туди військ. В роки безперервних війн саме провіант з тих земель був надзвичайно бажаним для будь-яких зморених виголоджених військ. Тому багато полковників та локальних козацьких провідників — і тих, що діяли на Поліссі, в Білорусі, і тих, які діставалися сюди з

глибини України, — часто шукали запасів у слуцьких маєтностях князя. Це стало великою проблемою для слуг Богуслава, які урядували в Случчині. Сам він за всіляку ціну намагався уникнути зачіпок з козаками. Одночасно не міг мовчазно погодитись на безкарне вимивання продуктивних запасів, оскільки їх могло не вистачити мешканцям Случька та гарнізону міста. Рішучі дії проти козацьких загонів спровокували б ускладнення стосунків з українським гетьманом, що теж могло вплинути на довіз до Случька продуктів харчування (бо ж обміліли б торгові контакти з українськими землями), а також накликати на князівські маєтки централізований наїзд розквартированих поблизу козацьких загонів.

Ситуація особливо ускладнилася після смерті Б. Хмельницького. Мінливий політичний клімат в Україні, унія в Гадячі, союз козаків з Річчю Посполитою, у тім числі полків, які перебували на Білорусі під орудою наказного полковника білоруського Івана Нечая, поновлення восени 1658 р. війни з Москвою — усе це змушувало Богуслава Радзивіла до відповідного коригування своїх кроків стосовно України. Засадничо він не мав на меті твердо взяти сторону одного із учасників конфлікту, що розгорався. Головна мета Богуслава полягала в тому, щоб перш за все забезпечити в міру цілісність та добрий стан князівства Случького й Копильського. Інтерес Речі Посполитої не був для нього першорядним, особливо коли від початку 1659 р. швидкий розвиток подій вказував на те, що переможцем в змаганнях буде швидше Москва. Це стимулювало князя до винятково корисливої політики стосовно як Речі Посполитої, так і козаків. У добре збереженій в Архіві Радзивілів кореспонденції князя до слуцьких урядників та в інструкціях до комендантів гарнізону й комісарів знаходимо низку конкретних вказівок, як ці особи мають реагувати на те, що діється в Україні. Погано, однак, збереглися листи, скеровані до козацьких гетьманів. Утім знаходимо відповіді з Чигирини на листи князя.

Діаріуш Богуслава Радзивіла, який відклався в четвертому відділі Архіву Радзивілів⁶, попри цілком зрозумілі очікування, має незначний інформаційний потенціал щодо українських справ Богуслава. Діаріуш є специфічним. Князь писав його під кінець свого життя (помер 31 грудня 1669). У тодішній політичній ситуа-

ції він старався виправдати свій перехід на бік Карла X Густава під час нападу шведів і в такий спосіб сформувати прихильну до себе шляхетську думку та зіперти на неї свої претензії на литовську булаву й Віленське воєводство. З цієї причини замовчував багато тих сторінок зі свого минулого, які могли йому зашкодити. Неодноразово князю закидали щодо його таємних і ворожих для Речі Посполитої контактів з Москвою та козаками⁷. Відповідно в діаріуші знайдемо дуже мало свідчень, дотичних стосунків Богуслава з козаками.

Набагато більше (і цінної) інформації знаходимо в V відділі Архіву Радзивілів. Під № 2014 подибуємо кілька листів Б. Хмельницького з 1656–1657 рр. Скеровані вони до коменданта Слуцька Яна Гросса та до самого князя. Лист до Богуслава датований 13 липня 1656 р. Гетьман лаконічно просить зав'язати контакти з метою обговорення важливих справ. При цьому Б. Хмельницький наголошував на своїй великій прихильності до князя та зазначав, що деталі повідає посланець. Зважаючи на розвиток тогочасних політичних подій, можемо здогадуватися, що мав на увазі гетьман. Того самого дня він скерував лист до Гросса з проханням допомогти козацькому посланцеві дістатися до князя. Цікавий є черговий лист до Гросса від 9 серпня 1656 р. Б. Хмельницький підтверджує, що з метою устійнення «*przyjazni naszej u dobrego zachowania z Xsiem Jego mscią*» видав для Слуцька оборонні універсали⁸. Цей лист заторкує проблеми, які створювали козацькі війська, розквартировані в Білорусі. У ті роки частина білоруських селян і міщан забажала стати козаками й, утворивши низку загонів, вдалася до численних пограбувань, внаслідок чого до Чигирина полетіли скарги від людей Богуслава Радзивіла. Керівником одного з таких загонів був Денис Мурашка. Б. Хмельницький зрікався будь-якого зв'язку з ним, твердячи, що у Війську Запорозькому такого сотника немає. Одночасно писав, що наказав полковнику Іванові Нечаю карати подібних людей. Напевно, це була реакція запорозького гетьмана на скарги та прохання князя щодо оборони власних маєтків⁹. Б. Хмельницький також просив Гросса, щоб той інформував його про поставу князя, тобто про те, якого наразі тримається короля — шведського чи польського. І це добре відтінює важливу

роль Слуцька в розвитку контактів князя з козаками. Локалізований між Україною та центральною частиною Великого князівства Литовського, він ідеально надавався на роль пункту збору інформації. Цю функцію Слуцьк буде довго виконувати також і для керівництва литовських військ, які в спілці з гетьманом Війська Запорозького Іваном Виговським змагатимуться з Москвою. По «новини з України», по відомості про рух козацьких військ, спорядження послів до українського гетьмана неодноразово звертався до коменданта слуцького великий гетьман Павло Сапега й отримував у відповідь докладну інформацію¹⁰.

Збереглося також 15 листів спадкоємця Б. Хмельницького Івана Виговського під сигнатурою 18111 за 1657–1661 р. Більшість з них скерована до Богуслава чи його слуцького коменданта Яна Гроса. Перший з листів був написаний 3 березня 1657 р., тобто ще за життя Б. Хмельницького. Виговський виразно підкреслює взаємну приязнь, бажання підтримувати порозуміння. Крім того, генеральний писар гарантує безпеку Слуцьку й тамтешнім волостям. Тим же днем датований лист Виговського до слуцького архімандрита Теодора Василевича. Лист підтверджує те велике значення, яке в Чигирині надавали питанню добрих відносин з князем: Виговський однозначно заохочував архімандрита до того, щоб той чинив корисний для України вплив на Богуслава: «*Во́сby chyba nieznałby się na ludziach kto by sobie z takim Kawalerem, który ledwie nie wszystkich narodow poszanowanie y dobre imię ma, niezyczył przyjaźni. Dlatego y WmMmP. sam upewnić go bezpiecznie możesz o dobrej i poufałej Jm Pana Hetmana ku niemu uprzejmości*». Виговський також запевняв у своїй незламній приязні та у впливові на Хмельницького з метою обопільного досягнення цілі, якою була спільна зі шведським королем та семигородським князем Ю. Ракочі акція проти Речі Посполитої¹¹. 30 вересня 1657 р. Виговський написав з Чигирини лист до Богуслава, інформуючи, що став гетьманом, і знову запевняючи князя у своїй приязні. У новій політичній ситуації також запитував, на чиєму той боці — шведському чи польському. Відштовхуючись від зауваженої приязні, роком пізніше, у період розриву з Москвою і незадоволення своєю політикою серед значної частини козаків та черні, гетьман просив

князя прислати зі Слуцька «sokolwiek niemieckiego woyska... przeciwko communes hostes»¹².

Однак за урядування Виговського дійшло до інциденту, який міг зіпсувати стосунки Богуслава з козаками. На зламі 1657 і 1658 рр. з відома коменданта Гроса слуцькі жовніри напали на козацький загін Станішевського, який увійшов до князівських волостей. Кілька козаків загинуло, більше потрапило в полон. Було захоплено також чимало зброї, хоругви та бубни. Випадок став приводом для швидкого й гострого протесту з боку Виговського, а потім — для частого обміну посольствами, що відбилося у трьох листах гетьмана до Богуслава за лютий-березень 1658 р. та в копії князівського листа до Виговського, яка відклалася в невпорядкованих паперах відділу V. Та порівняно найширші описи ситуації містяться в локалізованих у кореспонденції цього ж відділу листах князівських урядників. Останніх непокоїла можливість того, що українські купці припинять довозити до Слуцька продовольство. Утім, за місяць криза минула, й небезпека виголодження була усунута¹³.

Гвалтовне падіння Виговського, яке потягнуло за собою занепад його позицій на політичній арені, закономірно призвело до вигасання інтересу Богуслава до цієї особи. Останні листи Виговського до князя, писані в 1660 й 1661 р. зі Львова та Любомля, виразно відбивають бажання колишнього гетьмана прислужитися Богуславу чи то через клопотання перед Юрієм Хмельницьким стосовно закупівлі людьми зі Слуцька продовольства в Україні, чи то у справі Петра Гноїнського, який з часу битви під Простками перебував замість Богуслава ув'язненим у Криму. Усе це мало на меті відновити контакти та дружні стосунки з князем.

У відділі V зберігається також 10 листів-оригіналів Павла Тетері за 1663–1670 рр. під № 16241, а також копія гетьманського листа, яка відклалася серед кореспонденції слуцького комісара Казимира Клокоцького¹⁴. Приводом для обміну листами між Богуславом і Чигирином стали головно проблеми торгівлі між Україною та Слуцьком. Писані вони були у зв'язку з пограбуванням українського купця Парфена Костюкевича з Чигирини слуцьким купцем Єжи Савостою. У відповідь Тетеря наказав арештувати

купців зі Слущка, які саме перебували в Україні, й тримати їх до того часу, аж поки чигиринському купцеві не буде відшкодовано вартість забраних товарів. Пізніше, однак, случчан відпустили й вони мусили вертати до рідного міста пішки. Колізія ускладнила торгові стосунки. Клокоцький радив князеві вдатися до аналогічних кроків стосовно українських купців та рішуче нагадати українському гетьманові про своїх. Виражав теж своє глибоке побоювання, що «zginiec tak handel w Slucku kiedy się Ukraina nauczy tylko rabunków zwłaszcza za powodem Hetmańskim»¹⁵. Найбільше боялися наслідків конфлікту слущкі купці, які склалися на суму 2 тис. злотих й завдяки цьому залагодили конфлікт¹⁶.

Під сигнатурою 3222 зберігся один лист гетьмана Війська Запорозького Петра Дорошенка від 23 листопада 1667 р. У документі міститься пояснення причин виступу козаків проти Речі Посполитої, а також опис пережитих розчарувань за вірність їй та перелік завданих нею кривд.

З метою зміцнити свої позиції супроти Чигириня Богуслав Радзивіл використовував свої стосунки з Фредериком Вільгельмом. В Supplementum відділу II Архіву Радзивілів відклалася інструкція бранденбурзького електора для посла, спорядженого до Івана Виговського, яка інформує про порозуміння гетьмана з польським королем. Володар Князівства Пруського одночасно повідомляв, що Богуслав став губернатором цього Князівства, що є його близьким кривним, і просив оберігати його маєтки та допомогти у справі повернення барського староства¹⁷.

У фондах відділу V знаходимо також поодинокі листи козацьких полковників. Зокрема, маємо лист Діонісія Мурашки із зазначенням приязні до князя та жаданням звільнення в'язнів з його заgonу. Подибуємо й лист полковника Івана Нечая до річицького скарбника стосовно порушення на близькому вже сеймі питання про свої лицарські заслуги. Відклалися 5 листів турівського полковника Костянтина Виговського. Цікавим є лист з Турова від 6 липня 1658 р., у якому проголошується бажання мати приязні контакти з князем. Цей лист є ще одним слідом зміни політичної орієнтації в козацькому середовищі й поновлення поглядів козаків в бік Речі Посполитої¹⁸. Козацькі послі розпочали тоді частіше

прибувати до Слуцька й отримувати подарунки, що відбилося у видаткових рахунках¹⁹.

Серед паперів слуцького комісара Клокоцького у відділі V зберігається копія листа, написаного 11(21) грудня 1659 р. з Турова до слуцького коменданта Фрідріха Клоссена. Автором документа є Петро Васильківський, який титулує себе полковником овруцьким і турівським. Ця особа стверджувала, що воліє жити з князівством Слуцьким в приязні попри «розлучення» Війська Запорозького та короля (після позбавлення Виговського булави восени 1659 р.). Тому він видав наказ, щоб козацькі загони не наважувалися входити до князівства, а купцям забезпечено вільний проїзд. Повідомляв також про спорядження свого сотника до Слуцька з метою закупівлі товарів, яких потребував. Водночас застерігав, аби місто шукало прихильності його, полковникової, та Війська Запорозького загалом, інакше він може усі свої сили кинути на землі князівства²⁰.

Справжнім кладезем відомостей про різного роду стосунки Богуслава Радзивіла з козацькою Україною є згромаджена в багатющому відділі V кореспонденція його слуг, урядників та різних інформаторів. Проблема, однак, полягає в тім, що відповідні тексти розпорошені серед тисяч листів та інших документів, висланих слуцькими урядниками до князя. Не підлягає сумніву, що саме Слуцьк був для Богуслава своєрідним вікном в Україну. Своїй поінформованості про українські події князь здебільшого завдячував власне листам зі Слуцька, вимагаючи негайно повідомляти про всі зміни. Дякуючи цьому, міг оперативно реагувати на останні.

Можна виділити шерег осіб з князівства Слуцького, які були першорядними інформаторами князя. Вище вже згадувався комендант слуцький Ян Гросс (AR V. — № 4758), який у 1656–1658 рр. повідомив низку цінних відомостей, пов'язаних з діяльністю козацьких військ в Білорусі та з проблемою пошуку князівськими підданими протекції українського гетьмана. Про сутички з різними козацькими ватагами писав наступний комендант Олександр Шилінг²¹. Про свою перемогу над козацьким полковником Куклою під Туровим (1666) писав брестський земський суддя полковник Станіслав-Казимир Бобровницький²².

Дуже добрим інформатором був Самуель Лежницький. У 1657–1665 рр. він надав низку відомостей про позицію козаків відносно Случчини, про змагання Виговського з опозицією, скупченою навколо полковника Пушкаря, про скуповування в Україні збіжжя для потреб Слуцька, про зносини з полковником турівським, мозирським і петриківським Костянтином Виговським, зрештою, про жадання козацьких ватажків отримувати презенти від Слуцька. Знаходимо також відомості про контакти православного слуцького духівництва з київським митрополитом Діонісієм Балабаном²³.

Іншим важливим інформатором був Стефанович, який у князівських справах часто їздив в Україну. Його листи за 1657–1659 рр. подають нам низку цінних інформацій, особливо про початки гетьманства Виговського, про наростання напруги між ним і опозицією, очолюваною Пушкарем і Барабашем, про присягу Виговського в Переяславі на вірність московському цареві²⁴.

Так само багато відомостей можна видобути з кореспонденції Кшиштофа Добкевича, особливо про нав'язування контактів у Слуцьку з послами Івана Виговського восени 1658 р. Добкевич був добре поінформованим. Навіть під час перебування у Вільно він отримував інформацію про події на далекому Задніпров'ї, дякуючи чому міг звідомлювати князя про діяльність козацьких полків під Гомелем та про чергові політичні перевороти в середовищі тамтешніх козаків. Завжди мав Добкевич також актуальні дані про загрозу Слуцьку з боку Полісся від Москви, козаків, а також покозачених селян, званих лісунами²⁵.

Певні відомості можна витягнути з кореспонденції міста Слуцька (№ 14627) до Богуслава, яка продукувалася за участі в'їта на сесіях ради міста. Зацікавлення ради концентрувалися головню навколо торгових контактів з Україною. З кола цих урядників, зокрема, інформував князя про події в Україні Кшиштоф Вінклер. На початку 1669 р. він повідомляв про марш Андрія Мурашки (сина знаного полковника Діонісія), про його грабунки, сутички зі слуцьким гарнізоном, врешті про його перехід зі своїми людьми до чернігівського полковника²⁶.

З 1664 р. слуцького губернатора Казимира Клокоцького замінив Ян Пекальський. Кореспонденція останнього теж містить новини, дотичні козацької України. Період хаосу після падіння Тетері сприяв побільшенню для Слуцька загрози з боку різних козацьких загонів та лісунів. Натомість зі сходу вдиралися козаки з Чернігівщини, не раз скеровувані московитами. Серед листів Пекальського, наповнених донесеннями про ці загрози, знаходяться копії листів мозирського підчашого Ієроніма Гордзієвського, який об'ємно описував сутички з козаками²⁷. Подібні свідчення містяться і в листах Ієроніма Наборовського та Самуеля Голєєвського²⁸. Дуже добрим інформатом був новогрудський підчаший Ян Цедровський. Він переповідав багато відомостей про поглиблення в Україні з 1665 р. хаосу, про діяльність козаків, які підступом витяли новий Бихів, про змагання за Гомель²⁹.

Серед урядників князя, які перебували в Слуцьку, найбільше українських новин повідомили йому два комісари, послані до міста восени 1658 р. — Владислав Гурин і Казимир Клокоцький³⁰. Немає потреби перераховувати тут всі їхні донесення про ситуацію в Україні, про дії козаків Нечая в Білорусі чи про різного роду контакти з козацькою Україною. Практично кожний лист цих комісарів містить нові відомості, бо ж князівські накази дуже виразно змушували роздобувати інформацію й повідомляти її в чергових листах. Особливо насичені інформацією донесення за 1658–1680 рр.³¹ Саме тоді в безпосередньому сусідстві зі Слуцьком відбувалися найдраматичніші події, пов'язані з повстанням Нечая, облогою Старого Бихова, боротьбою Івана Виговського в Україні, наїздом московських військ Івана Хованського, поразкою останнього, вторгненням коронних військ в Україну. Не зникає враження, що Клокоцький виразно симпатизував Нечасві, його козакам і шляхетським жовнірам. Переживав поразку полковника, а з травня 1659 р. дуже уважно спостерігав за змаганнями під Старим Биховим, усвідомлюючи, що після того, як будуть придавлені козаки та впаде ця твердиня, черговою фортецею на шляху ворога-переможця може бути Слуцьк. Не міг зрозуміти причин того, що литовське військо не надало ефективної допомоги діяльному полковникові, просив князя, щоб добивався у литовського гетьмана Пав-

ла Сапеги якнайшвидшого виправлення ситуації. Доносив також про гнів з цього приводу Івана Виговського, про обурення козаків, які, не орієнтуючись, як далеко розташований Кролевець, мали очікувати допомогу від Богуслава. Сам теж розумів, що Москва, маючи вільні руки в Литві, уярмить Україну, а потім рушить на землі Великого князівства Литовського. Зрештою, доносив про падіння вночі 13 грудня 1659 р. Старого Бихова та про захоплення московитами Івана Нечая. Подібно до мемуариста Мацея Ворбека-Леттова, який перебував у Слуцьку, віддавав шану зв'язі козацького полковника³². Усвідомлював небезпечність впливу козаків, які плундрували слуцькі маєтки, на мешканців Слуцька. Значна частина останніх, особливо найбідніша, виразно мала «inklinacje do Kozaków»³³.

У наступні роки донесення з України набувають іншого вигляду. Комісари писатимуть їх з певним відстороненням, спричиненим віддаленням театру козацької діяльності, хоча й будуть з увагою стежити за упадком Павла Тетері. Хаос, що поглиблювався в Україні, натомість посилюватиме їхню обережність та загострюватиме необхідність протистояти повторюваним грабіжницьким нападам менш чи більш організованих козацьких та селянських груп з Полісся, України чи «kozaków moskiewskich» із Лівобережжя. Це, у свою чергу, породжуватиме постійні клопоти щодо забезпечення продовольства з України. Видається, що неабиякі побоювання про безпеку Случчини супроводжували всі донесення про неспокій на Лівобережжі, звідки сподівалися нападу регулярніших військ — козацького та московського. Уважно спостерігали за районом Чернігова, Гомеля, Лоева, Турова, Мозиря. Натомість з боку Полісся більше загрожували грабіжницькі напади лише козаків та лісунів³⁴. А з кінця 1666 р. розпочали серйозно побоюватися нападів козаків, здійснюваних за підтримки турків і татар, оскільки було відомо про порозуміння з Кримом гетьмана Петра Дорошенка³⁵. З листів Клокоцького також довідуємося про дії литовського та коронного військ проти тих козаків, як і про збройні акції, організовані слуцьким гарнізоном. Особливо багато написано про перемогу над козаками та московитами під Петриковим, досягнутим людьми з цього гарнізону³⁶. Про ко-

зацькі напади, про знищення поліських міст Бобруйська, Петрикович доносять наявні в кореспонденції Клокоцького копії адресованих В. Радзивілові листів мозирського хорунжого Корневича, польного литовського писаря Олександра Полюбинського, мозирського підчашого Ієроніма Гордишевського³⁷. Так само багато дуже цікавих відомостей містять листи Владислава Гурина за 1658–1664 рр. Це донесення про сутички на Лівобережжі та про поразки там у 1662 р. Юрія Хмельницького³⁸.

Богуслав Радзивіл отримував інформацію також від осіб з-поза Слуцька. Дуже багато повідомлень, особливо військових, переказав мозирський земський суддя Самуель Оскерка. З 1659 р. він на чолі значного військового загону прикривав литовські землі з боку Полісся та Чернігівщини³⁹. З Варшави інформував Богуслава Стефан Друшкевич (№ 3036), переказуючи вісті, які докочувалися до столиці, та плани чергових військових дій проти Москви в союзі з Виговським і татарами. Цікаві новини занотував у 1660 р. у своєму листі, написаному з України, Ян Бокум (№ 1103). Багато відомостей мав Богуслав від жмудського старости Юрія Глібовича, який, перебуваючи при королівському дворі, а потім виконуючи функції комісара Речі Посполитої на переговорах з Москвою, добре орієнтувався в козацькому питанні. Цікаву інформацію повідомляв князеві, перебуваючи в обозі Яна Казимира, Ян Андрій Морштин. Писав про виправу на Лівобережжя 1663–1664 рр., про полонення та страту І. Виговського, про свої старання навколо повернення князеві Барського староства⁴⁰.

Без затримки інформував Богуслава один із найшановніших ним слуг вількомірський маршалок Ян Меженський. Останній також часто перебував при дворі, у 1658–1659 рр. був свідком підготовки угоди з козаками, писав про успіхи Івана Нечая в Білорусі, про діяльність Івана Виговського проти Москви. У квітні 1659 р. повідомляв про посольство Федора Виговського до Варшави, яке вже тоді домагалось присяги від короля, сенату на укладених у Гадячі пактах. Писав про прибуття на сейм гетьманового брата Костянтина та Юрія Немирича, про сварки між ними за право репрезентувати Військо Запорозьке, про те, що на канцлерство руське І. Виговський висував Немирича, а королівський двір — Павла Те-

терю. Меженський пильно дбав про інтереси князя й, можливо, він стояв за заявою козацьких послів на варшавському сеймі, що козаки не віддадуть великому литовському князеві Павлу Сапезі його білоруські маєтності та Старий Бихів, якщо той негайно не покине радзивіловські маєтки. Це мусило дуже розгнівати Сапегу й послів від литовського війська, яке саме стояло у деяких маєтностях Богуслава⁴¹. У листах за наступні місяці та роки Межецький писав про розвиток подій в Україні, про бунт Цецюри, падіння Івана Виговського, втечу останнього до коронних військ, вхід в Україну нових московських військ, поголоски серед козаків стосовно турецької протекції.

Багато даних про козаків Богуслав міг знайти в кореспонденції, отримуваній від литовського канцлера Кшиштофа Паца, особливо в листах за 1658–1659 рр. Пац був одним з провідних архітекторів тогочасної литовської політики Речі Посполитої. Уже в травні 1658 р. він писав до князя, що є прихильником переговорів зі шведами, укладення миру з козаками та обертання разом з останніми усіх сил на Москву. З кінця літа, а особливо восени у королівському дворі панували великі надії, спровоковані переходом козаків на бік Речі Посполитої. У Литві цей перехід співвідносили з виступом проти Москви полковника Івана Нечая. Однак прикра поразка литовського польного гетьмана Вінцентія Гонсевського під Верками 21 жовтня 1658 р. перекреслила ці розрахунки. У листах канцлера до князя можна знайти низку відомостей про королівську політику стосовно козаків, про дії висланих до Білорусі на допомогу Нечая литовських сил, про заходи Виговського в Україні проти бунтівників та Москви, про щораз гірше становище козаків у Білорусі та облогу Нечая в Старому Бихові⁴².

Немало цінних свідчень приносять пошуки у невпорядкованих паперах відділу V. Зокрема, знаходимо там фрагмент листа невідомої особи, написаного зі Слуцька 24 жовтня 1659 р. з витлумаченням Богуславу його ролі в контактах Речі Посполитої та України. Відклалася також копія листа з Кролевця від 3 лютого 1658 р. у справі побитих козаків Станішевського, копії листів Костянтина Виговського та Якуба Пекулицького від липня 1658 р. до случьких міщан з виразами приязні.

Особливості стосунку Богуслава Радзивіла до козацької України можна прослідкувати за його інструкціями урядникам, направленим до Слуцька. В Архіві Радзивілів відкрито кілька таких інструкцій. Дві з них зберігаються у відділі VII й варті особливої уваги. Перша була адресована 27 вересня 1658 р. Яну Гроссу, який після майже піврічного перебування при князеві в Кролевці, повертався на свою попередню посаду коменданта Слуцька⁴³. У шостому пункті інструкції князь з притиском наказував йому жити з усіма сусідами в приязні, «a osobliwie Kozakom do żadney nieprzująni nie dawać pobudki». Водночас велів бути з останніми дуже обережним. Богуслав не без причини звертав увагу коменданта на необхідність підтримувати гарні стосунки з козаками. Гросс обіймав посаду коменданта Слуцька з весни 1656 р., а відкликаний був на початку 1659 р. у зв'язку з нападом на козаків Станішевського. В інструкції князь прямо визнавав, що мусив притримати Гросса в Кролевці через позицію Івана Виговського, з яким не хотів псувати контактів та погіршувати забезпечення міста й гарнізону продовольством і знижувати надходження податків від торгівлі. Подібні настанови стосовно козаків Богуслав давав у 1660 р. відправленому до Слуцька Вільгельмові Патерсону⁴⁴. У пункті 17 князь писав виразно: «Moskwy szkoda iritowac, a z Kozakami też trzeba humaniter tractować, żeby handle mieyskie na Ukrainie nieustawały, od których Accyza Słucka zawisła».

Саме інформація, що надходила з різних джерел, а головне від слуг зі Слуцька, була основним чинником, на підставі якого князь формував своє уявлення про українську ситуацію та опрацьовував свою політику, щоб потім надіслати відповідні інструкції слуцьким урядникам. Це добре простежується за кореспонденцією Богуслава, яка зберігається у відділі IV та в копіаріушах відділу IVa. При цьому у князівських відповідях на листи урядників подеколи вловлюється недовіра до інформації (наприклад, від Гурина та Клокоцького) про небезпеку з боку козаків. Однак під час своїх коротких відвідин Слуцька князь переконувався в об'єктивності донесень⁴⁵.

Вище вже згадувалися листи Богуслава до Б. Хмельницького у справі оборони маєтностей, а також листи, в яких князь ніби

публічно виправдовувався за свої не дуже зрозумілі для шляхетського загалу стосунки з козаками та Москвою. Крім того, знаходимо низку князівських розпоряджень до своїх урядників у Случчині з приводу контактів з козаками⁴⁶. У багатьох листах Богуслава містяться переповідувані ним вісті про події та ситуацію в Україні.

Фрагменти, що стосуються України, знову ж таки дуже розпорошені по кореспонденції Богуслава. Тут немає можливості зацитувати їх усі, тим паче, що більшість з них є інформацією, отриманою перш за все зі Случька й переправленою далі. У копіаріюші знаходяться листи до Б. Хмельницького з 1656 р. та до Івана Виговського (вже з листопада 1657 р.) із запевненнями про приязнь та повідомленням про спорядження до Чигирин власних послів, які приєдналися до послів від Фредерика Вільгельма. Комендантові Случька Богуслав наказував якнайліпше ставитися до прибулого посла від Виговського, але не допускати того до всіх, а особливо до простоліуду, який міг відчути сильний потяг до козаків⁴⁷. З інших переказів теж випливає, що князь дуже боявся появи в Случьку прокозацьких симпатій. Після падіння Виговського, в часи переваги московського війська, Богуслав особливо не хотів загострень з козаками. Наказував зичливіше віднестися до висунутої полковником овруцьким і турівським Петром Васильківським пропозиції налагодити добрі стосунки, пропозиції дещо дивної, бо саме тоді случька залога розбила один із загонів лісунів, і боялися, що цей напад може бути погано сприйнятий зауваженим козацьким провідником. Але і в тому випадку Богуслав вимагав від комісарів якнайшвидше виправити до Васильківського посланців зі скаргою на лісунів, бо «*ta jest u Kozakow wszytkich maxima, że kto się wprzódy skarży, ten sprawę wygrywa*». Натомість Богуслав наказав постинати своїх покозачених підданих, які брали участь у сутичці з лісунами⁴⁸.

Кореспонденція князя порушує також проблему розвитку торгівлі з українськими купцями. Йшлося йому про те, аби привабити цих купців до міста. Тому наказував трактувати їх «*humaniter*», щоб так само трактували случьких купців в Україні. Однак в деяких випадках, як-от у вже згадуваному конфлікті з Тетерею про

пограбування купців, Богуслав залишився незворушним і схилився до точки зору Клокоцького, що «potrzeba wet za wet oddać»⁴⁹.

Належить ще сказати про об'ємні відділи XVII, XXIII, XXV та XVI. У них знаходяться численні джерела, дотичні утримуваних Радзивілами старост, окремих маєтностей, інвентарі чи описи оснащення окремих замків. Серед величезної кількості документів відклалися неодноразові копії, а подеколи й оригінали джерел, що заторкують зв'язки Богуслава з Україною.

* * *

Поданий вище огляд Архіву Радзивілів, зрозуміло, не вичерпує проблему наявних там джерел до історії стосунків князя Богуслава Радзивіла з козацькою Україною. Ймовірно, що велика частина джерел з цього зібрання ще чекає на дослідника. Засадничо постава Богуслава стосовно України ґрунтувалася на великому прагматизмі. Слід було підтримувати з козаками добросусідські стосунки, бо відкриті конфлікти не сприяли безпеці случьких волостей. Тому мир з козаками підтримувався попри те, що, наприклад, стосунки з Іваном Виговським подеколи загострювалися. Стосовно козацьких полковників, як, зокрема, Костянтина Виговського, князь йшов на певні поступки, оскільки вони були корисні для Слуцька. Дозволив йому придбати в місті будинок для дружини, а головне — зерносховище, до якого мав ззовні завозити збіжжя. Не барився князь скористатися також з успіхів козаків Нечая. Як тільки вони вибивали московитів з котроїсь князівської волості (приміром, Копиш чи Свислоч), відразу наказував посилати туди «kogoś sprawnego», аби зібрати чинш⁵⁰.

Не можна не помітити, що під тиском політичних змін українська політика Б. Радзивіла еволюціонувала в кілька етапів. Однією була постава князя до часу поєднання з королем і Річчю Посполитою в 1657 р., іншою — в пізніший період. Помітна різниця після падіння Виговського та польських перемог 1660 р. Руїна в Україні приносить чергові зміни в трактуванні цього краю, який, на відміну від доби Богдана Хмельницького чи ще Івана Виговського, перестає бути для князя партнером в політичних комбінаці-

ях. Генерально стосунки з Україною розгорталися в трьох площинах: політичній (існувала ще в часи Виговського); військовій (найбільше спрямованій на охорону князівської волості від козаків за допомогою случького гарнізону) господарській, себто торговому обміні з Україною, такому істотному для життєдіяльності гарнізону й міста). Кожен з перелічених аспектів до сьогодні залишається належним чином не дослідженим. Кількість та інформаційний потенціал джерел з Архіву Радзивілів сигналізує про існування шансів на заповнення цієї лакуни.

¹ Wasilewski T. Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła // Bogusław Radziwiłł Autobiografia. — Warszawa, 1979. — S. 65.

² Memoria Panu Stefanowiczowi do Jmsci Pana Hetmana Zaporoskiego wyprawionemu dany w obozie pod Nowym Dworem Dnia 24 July A. 1656 // Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Archiwum Radziwiłłowskie (далі — AR). — Dz. IV. — T. 4. — Kop. 46. — S. 68–71.

³ B. Radziwiłł do majora Jana Grossa (Królewiec, 14. VII. 1657) (kopia). — AGAD. — AR. — Dz. IV. — Teka 4. — Kop. 47. — S. 63.

⁴ Про Слуцьк див.: Ткачов М. А. Абарані, збудовані захадніх земель Беларусі XVII–XVIII ст. — Менськ, 1978; Його ж. Замки и люди. — Минск, 1991; Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej. — Toruń, 1998; Hryckiewicz P. Warowne miasta magnackie na Białorusi i Litwie // Przegląd Historyczny. — T. LXI. — 1970. — Z. 3.

⁵ Див: Z diariusza miasta Słucka // RGAD. — Dz. II. — Ks. 69/14. — S. 55–60.

⁶ Був виданий Т. Васілевським (Bogusław Radziwiłł Autobiografia. — Warszawa, 1979).

⁷ Див.: W. Huryn do B. Radziwiłła, Słuck, 24. I. 1661 // AGAD. — AR. — Dz. V. — No 5569. — Cz. I. — S. 158; B. Radziwiłł do J. Mierzeńskiego, Berlin, 28. VI. 1660 // AGAD. — Dz. IV. — T. 4. — Kop. 51. — No 157. — S. 14–15.

⁸ Деякі оборонні для Слуцька універсали видані в: Універсали Богдана Хмельницького. — Київ, 1998. — № 122, 136, 148.

⁹ Для прикладу див.: B. Radziwiłł do S. Stefanowicza, obóz pod Nowym Dworem, 22. VII. 1656 // AGAD. — AR. — Dz. IV. — T. 4. — Kop. 46. — No 46, 49.

¹⁰ P. Sapieha do Jana Grossa, w obozie pod Lipniskami, 1. XI. 1658 // AGAD. — AR. — Dz. V. — No 13868; Cz. II. — S. 105; також листи з 1 і 12. XII. 1658 (S. 141, 145).

¹¹ I. Wyhowski do T. Wasilewicza, Czehryń, 3. III. 1657 // Там же. — S. 6–7.

¹² I. Wyhowski do B. Radziwiłła, z Irzyszczoza 26. X. 1658 // Там же. — S. 22; K. Dobkiewicz do B. Radziwiłła, Słuck, 2. X. 1658 // AGAD. — AR. — Dz. V. — No 3089. — Cz. I. — S. 1–2

¹³ S. Leźnicki do B. Radziwiłła, Słuck, 8. III. 1658 // AGAD. — AR. — Dz. V. — No 8451. — S. 16–18; Jan Hrusza do H. Mirskiego, z Perejaślawia 15. II. 1658 // Там же, No 5469; Miasto Słuck do B. Radziwiłła, Słuck, 6. I. 1658 // Там же. — No 14627. — S. 5–6.

- ¹⁴ P. Tetera do magistratu słuckiego, Czehryń, 30. IV. 1663 // AGAD. — AR. — Dz. V. — No 6865. — Cz. II. — S. 87.
- ¹⁵ K. Kłokocki do B. Radziwiłła, Słuck, 16. VI. 1663 // Tamże. — No 6865. — Cz. II. — S. 120–121; list z 20. VI. 1663. — S. 125.
- ¹⁶ Suplika mieszczan słuckich do księcia Bogusława Radziwiłła, Słuck, 5.VII.1665 // Tamże. — No 14627. — S. 27–29.
- ¹⁷ Instructia y Kontenta tego, co imieniem Kurfirsta JEMsci Posel wyprawiony do Wojska Zaporoskiego y do ich Hetmana Jmci Pana Wyhowskiego mianowicie JMP Rotmistrz JMP Alexander Achilles Mein proponowac y traktowac ma, b. m. d. (II połowa 1657) // AGAD. — AR. — Dz. II–Supl. — No 551 (kopia).
- ¹⁸ List Muraszki z Ihumenia 25. III. 1657 // Tamże — No 10145; list Nieczaja ze Starego Bychowa 26.II.1659 // Tamże. — No 10359; list K. Wyhowskiego z Turowa 5.VII.1658 // Tamże. — No 18112.
- ¹⁹ Copia Spraw Roznych od Roku 1658 wypisane // Tamże. — Dz. XXIII. — Tom 158. — Plik 3.
- ²⁰ Kopia listu kozackiego do P. Commendanta Xięstwa Słuckiego, Turów, 11 [21]. XII. 1659 // Tamże. — No 6865. — Cz. I. — S. 169–171.
- ²¹ A. Schilling do B. Radziwiłła, Słuck, 18. VII. 1664 // Tamże. — No 14021. — S. 3.
- ²² S. K. Bobrownicki do B. Radziwiłła, Turów, 23. V. 1666 // Tamże. — No 943. — S. 3.
- ²³ Наприклад, див.: S. Leźnicki do B. Radziwiłła, Słuck, 21.VI.1658 // Tamże. — No 8451. — S. 24–25; list z 29. VI. 1658. — S. 28.
- ²⁴ Stefanowicz do B. Radziwiłła, Słuck, 13.III.1658 // Tamże. — No 15081. — S. 1–3.
- ²⁵ Див.: K. Dobkiewicz do B. Radziwiłła, Wilno, 30. V. 1666 // Tamże. — No 3089. — Cz. V. — S. 4; listy z Wilna z 6. VI. 1666 // Tamże. — S. 11; 15.VII.1666. — S. 40.
- ²⁶ K. Winkler do B. Radziwiłła, Słuck, 12. I. 1669 // Tamże. — No 17469. — Cz. III. — S. 6–9; list z 10.VIII.1669. — S. 63.
- ²⁷ Див. № 11557. — Cz. III, list z Hłuska 12.IV.1665. — S. 24–26; Doniesienie z Mozyra, b. d. // Tamże. — S. 99. Також див. лист самого Я. Пекальського зі Слуцька від 1.VIII.1665 (C. 168); від 8.VIII.1665 (C. 175–176); від 29.I.1667 (Ч. IV. — C. 87).
- ²⁸ H. Naborowski do B. Radziwiłła, Petryków, 7.XI.1664 // Tamże. — No 10195, S. 3–4; list z Słucka 19.II.1667. — S. 15; S. Golejewski do B. Radziwiłła, Słuck, 23.VIII.1664 // Tamże. — No 4403. — S. 23–24.
- ²⁹ J. Cedrowski do B. Radziwiłła, Słuck, 13.III.1665 // Tamże. — No 1867. — Cz. II. — S. 12; list z Smolewicz 13.VII.1665. — S. 36; list z Słucka 19.VI.1666. — S. 82.
- ³⁰ Ordynans B. Radziwiłła do miasta Słucka, Królewiec, 27. IX. 1658 // AGAD. — AR. — Dz. XI. — nr 50. — S. 25.
- ³¹ Листи К. Клокоцького зберігаються під № 6865. Листи за 1658–1660 рр. мітяться в Ч. I і II.
- ³² Vorbek-Lettow M. Skarbnica pamięci. Pamiętnik lekarza króla Władysława IV. — Wrocław, 1968. — S. 285–286.
- ³³ K. Kłokocki do B. Radziwiłła, Słuck, 23. XII. 1659 // AGAD. — AR. — Dz. V. — No 6865. — Cz. I. — S. 162; list z Wilna 9. V. 1664. — Cz. III. — S. 83; W. Huryn do B. Radziwiłła, Słuck, 21. V. 1661 // Tamże. — No 5569. — Cz. I. — S. 200.
- ³⁴ Наприклад, листи Клокоцького зі Слуцька від 25. VIII. 1663 // Tamże. — № 6865. — Cz. II. — S. 178; від 8. IX. 1663. — S. 187; з Іваня від 23. II. 1664. — Cz. III. — S. 44; зі Слуцька від 12. IV. 1664. — S. 71; від 10. V. 1664. — S. 87–89; від 31. V. 1664. — S. 101; з Ремова від 19. VIII. 1664. — S. 134; зі Слуцька від 9. X. 1665. — Cz. IV. — S. 4–5; від 29. V. 1666. — S. 74–75; від 21. IX. 1666. — S. 146.

- ³⁵ K. Kłokocki do B. Radziwiłła, z Romoki 9. III. 1667 // Tamże. — Cz. IV. — S. 163.
- ³⁶ K. Kłokocki do B. Radziwiłła, b. m. d. [Słuck, VI/VII. 1666] // Tamże. — Cz. IV. — S. 82–87.
- ³⁷ Copia listu Jmci Pana chorążego mozyrskiego, de data 22 Aprilis 1664 // Tamże. — Cz. III. — S. 79–80; Copia listu Jmci Pana Pisarza Polnego WXL, z Hłuska 19 Aprilis 1664 // Tamże. — S. 80; листи Гордзейовського з Глуська від 28.VI. і 1.VIII. 1666 // Tamże. — Cz. IV. — D. 92, 94.
- ³⁸ W. Huryn do B. Radziwiłła, Słuck, 28.VIII.1662 // Tamże. — No 5569. — Cz. II. — S. 111–112.
- ³⁹ Листи Оскерки під сигнатурою 11013.
- ⁴⁰ Див.: J. A. Morsztyn do B. Radziwiłła, b. m. 14.IV.1664 // AGAD. — AR V. — No 10036. — S. 31–32.
- ⁴¹ J. Mierzeński do B. Radziwiłła, Królewiec, 6. XI. 1658 // Tamże. — S. 103; Warszawa, 4.IV.1659 // Tamże. — No 9646. — Cz. I. — S. 161; list z 21.IV.1659 // Tamże. — S. 188; list z 3.V.1659 // Tamże. — Cz. II. — S. 1.
- ⁴² Наприклад, листи К. Паца до Б. Радзивілла з Шамотул 12.V.1658 // Tamże. — S. 46–47; з обозу під Торунем 11 і 25. XI. 1658 // Tamże. — S. 72–73, 76; з Вілковишок 15.II і 19.II.1659, S. 97, 105; з Варшави 17.VII, 16.VIII і 16.IX.1659 // Tamże. — S. 130, 147, 154–155.
- ⁴³ Informatia dana Panu Janowi Grossowi Maiorowi w Królewcu die 27 Septembr(is) A. 1658 // Tamże. — Dz. VII. — No 678.
- ⁴⁴ Instructia dana Urodzonemu Panu Wilhelmowi Petersonowi OberComissarzowi y Gubernatorowi Generalnemu do Xnstw moich Słuckiego y Kopylskiego zesłanemu w Roku 1660 Msca Januaryi dnia 8 // Tamże.
- ⁴⁵ B. Radziwiłł do W. Huryna, Królewiec, 18.IX, 7.X.1662 // Tamże. — Dz. IV. — T. 5. — Kop. 54. — S. 50, 55; 8.XI.1664. — T. 5. — Kop. 58. — S. 41.
- ⁴⁶ Наприклад: B. Radziwiłł do J. Grossa, Królewiec, 15. X. 1657 // Tamże. — T. 4. — Kop. 48. — No 48. — S. 34; B. Radziwiłł do komisarzy słuckich, Królewiec, 24.III. 1659 // Tamże. — T. 9. — Kop. 96. — S. 3–4; B. Radziwiłł do NN, b. m. d. [VII–VIII 1659] // Tamże. — T. 9. — Kop. 93. — S. 48–49.
- ⁴⁷ List do I. Wyhowskiego, Królewiec, 21. XI. 1657 // Tamże. — T. 1. — Kop. 1. — K. 42–42 v; 26.XII.1657. — K. 64; do kapitana słuckiego, Królewiec, 5.IV.1658 // Tamże. — K. 126 v.
- ⁴⁸ Informatia Urodzonemu Panu Karolowi z Neretycz Karlinkowi Maiorowi (...) dana w Królewcu d. 23 Decembris A. 1660 // Tamże. — T. 1. — Kop. 6. — K. 483; list do K. Kłokockiego, Królewiec, 7.VII.1663 // Tamże. — T. 3. — Kop. 22. — K. 10 v; list z Królewca 17.II.1664 // Tamże. — T. 3. — Kop. 26. — K. 252.
- ⁴⁹ B. Radziwiłł do komisarzy słuckich, Królewiec, 8. I. 1660 // Tamże. — T. 1. — Kop. 2. — S. 297.
- ⁵⁰ B. Radziwiłł do komisarzy słuckich, Królewiec, 24.III.1659 // Tamże. — T. 9. — Kop. 96. — S. 1–4; list b. m. d. [jesień 1658] // Tamże. — S. 7; list do NN, b. m. d. [wiosna 1659]. — T. 9. — Kop. 93. — S. 48.